

KULTURA MONASTYCZNA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Monastery od zarania dziejów odgrywały znaczącą rolę w życiu duchowym Kościoła prawosławnego. Oprócz prowadzenia swojej typowo cerkiewnej misji monasterium były także ośrodkami niosącymi wyznawcom Kościoła wykształcenie i kulturę. Mnisi żyjący w monasterach włączali się w życie duchowe wiernych i otaczającego monasterium świata. Monasterium i ich duchowość kształtowały duchowość wyznawców Kościoła, a na Rusi i w Bizancjum odgrywały niepoślednią rolę w kształtowaniu życia społecznego i politycznego¹.

W życiu Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej monasterium pełniły istotną funkcję kulturotwórczą, kształtując postawy moralne i intelektualne wiernych. Były też centrami życia religijnego i ośrodkami pielgrzymkowymi przyciągającymi tysiące pątników. W okresach szczególnie trudnych broniły dogmatów wiary i praw całego Kościoła. W XVI wieku nastąpił rozwój życia monastycznego. W wielu monasterach budowano nowe cerkwie, budynki klasztorne, rozwijano biblioteki, skrytoria, prowadzono działalność charytatywną zakładając przytułki. Monasterium były ośrodkami życia duchowego, intelektualnego i piśmienniczego.

Po unii brzeskiej (1596 r.) nastąpiły istotne zmiany w życiu monastycznym Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Z jednej strony Kościół prawosławny utracił część ośrodków monastycznych na rzecz Kościoła unickiego, z drugiej zaś strony nastąpiły – szczególnie w pierwszej połowie XVII wieku – liczne fundacje nowych monasterów. Większość nowych fundacji nastąpiła na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż tu właśnie Kościół prawosławny utracił wiele klasztorów na rzecz unitów. Okres ten, przez niektórych badaczy, uważany jest za czas największej liczby fundacji monasterów. Ta szczególna hojność fundatorów związana była w znacznym stopniu z trudną sytuacją, w jakiej znajdowała się Cerkiew prawosławna po unii brzeskiej. Wyznawcy prawosławia mieli

¹ Por. I. K. Smolicz, *Ruskoje monaszestwo 998-1917*, Moskwa, 1999, s. 14.

bowiem świadomość istnienia zagrożenia ze strony unii i chęć przeciwdziałania trudnej sytuacji w jakiej się znaleźli, wyzwoliła ogromne pokłady energii drzemiące w tej społeczności.

Prezentowany tekst dotyczy kultury monastycznej w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach nowożytnych, to jest w XVI-XVIII wieku. Jednak pierwsze monasterium na obszarze przyszłego Wielkiego Księstwa Litewskiego powstały już w XI wieku w ziemi połockiej.

Według zachowanej tradycji w 1000 roku w Izasławiu miała przebywać żona księcia Włodzimierza Ragneda, córka księcia połockiego Rogwołoda, która przyjęła śluby zakonne z imieniem Anastazja. To ona miała być założycielką pierwszego monasterium na ziemi połockiej².

Rzeczywisty rozwój życia monastycznego na Połoczczyźnie związany jest z postacią św. Eufrozyny Połockiej, córki księcia połockiego Światosława – Jerzego. Księżniczka w wieku dwunastu lat zdecydowała się wstąpić do żeńskiego monasterium, gdzie przełożoną była jej ciotka, żona księcia Romana, który zmarł w 1116 roku (według innych informacji w 1113 r.)³.

Święta Eufrozyna Połocka była założycielką dwóch monasterium: żeńskiego monasterium Spasa (po roku 1128) oraz monasterium męskiego Narodzenia Najświętszej Marii Panny, około 1160 roku.

Do głównej cerkwi monasterium Spasa Eufrozyna zamówiła u znakomitego artysty połockiego Łazarza Bogszy krzyż, który miał służyć celom liturgicznym podczas cerkiewnego święta Podwyższenia Świętego Krzyża. Krzyż ten został wykonany w 1161 roku. Jego wysokość wynosiła 52 cm, długość wyższej poprzeczki 14 cm, długość niższej 21 cm, grubość 2,5 cm. Sześć końców krzyża miało symbolizować stworzenie świata przez Boga w ciągu sześciu dni⁴. Warto zauważyć, że sześcioramienna forma krzyża jest charakterystyczna dla ziem ruskich dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W literaturze znany jest jako krzyż Eufrozyny Połockiej.

Innym połockim monasterium, jaki odegrał ogromną rolę w religijnym i kulturalnym życiu przodków współczesnych Białorusinów był monasterium męski Świętych Borysa i Gleba zwany Bielczyckim, założony w drugiej

² U. Arłou, *Jefrasinnia Połockaja*, Minsk, 1992, s. 20.

³ *Apowieść zycia i śmierci swiatoj i blażennaj i najpadobniejszaj Eufrasini, ihumenni manastyra Swiatoha Spasa i Najswiaciejszaj Jahoniaj Maci, szto u horadzie Połacku*, [w:] *Starabiełaruskaja literatura XI-XVIII stst., Chrestamatyja*, red. G. Twaranowicz, Biełastok, 2004, s. 72; Makarij, *Istorija ruskaj Cerkwi*, kn. 2, Moskwa, 1995, s. 315; Je. Gołubinskij, *Istorija ruskaj cerkwi*, t. 2, Moskwa, 1904 (reedycja: 1997), s. 597; U. Arłou, *Tajamnicy połackaj historii*, Minsk, 2002, s. 74.

⁴ G. Szejkin, *Połockaja jeparrchia*, Minsk, 1997, s. 12-13; U. Arłou, *Tajamnicy... dz. cyt.*, s. 88-90.

połowie XII wieku o czym świadczą wyniki prac archeologicznych prowadzonych w ruinach głównej cerkwi monasterskiej⁵.

Zarówno krzyż Eufrozyny jak i zachowane pozostałości pierwszych polockich monasterów do dzisiaj są świadectwem kultury Kościoła prawosławnego na omawianym obszarze.

Jeszcze przed wiekiem XVI ogromną rolę kulturotwórczą odegrał monaster ławryszewski nieopodal Nowogródka. Monaster ten został założony w latach 60. XIII wieku (według innych świadectw w latach 20.). W XV wieku spoczęły tu relikwie św. Elizeusza Ławryszewskiego, pierwszego archimandryty w tym monasterze, syna litewskiego księcia Trojnata. Monaster posiadał bogate zbiory biblioteczne. Ponadto znanym zabytkiem piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego z monasteru ławryszewskiego jest Ewangeliarz pochodzący z przełomu XIII-XIV wieku. Jest to tzw. pełny lekcjonarz zawierający czytania ewangeliczne na każdy dzień roku, oprócz części Wielkiego Postu. Księga składa się z dwóch części. Pierwsza – większa – zawiera czytania według porządku roku liturgicznego, druga – mniejsza – czytania według porządku roku astronomicznego. Lekcjonarz jest bogato ilustrowany, a ilustracje zdradzają wpływy sztuki północno-ruskiej⁶. Lekcjonarz stanowi przykład jednej z pierwszych prób samodzielności elementu kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego pochodzącego ze środowisk monastycyzmu wschodniego. W wieku XVI monaster ławryszewski nadal odgrywał znaczącą rolę w życiu i kulturze religijnej Kościoła prawosławnego o czym świadczą liczne nadania ziemskie oraz to, że archimandryta ławryszewski Aleksy został w 1524 roku archimandrytą wileńskiego monasteru Świętej Trójcy⁷.

Podobną funkcję pełnił założony jeszcze w drugiej połowie XII wieku monaster Świętych Borysa i Gleba w Turowie. Szczególną rolę w dziejach tego monasteru odegrał św. Cyryl Turowski wybitny kaznodzieja oraz autor tekstów liturgicznych. Był znawcą *Biblii*, mistrzem egzegezy alegoryczno-symbolicznej i uroczystego, podniosłego krasomówstwa. Uważa-

⁵ N.N. Woronin, *Bielczyckije ruiny*, „Architekturnoje nasledstwo”, Moskwa, 1956, wyp. 6, s. 3-20; A. Trusau, *Bielczycki monastyr*, „Bielaruski Histaryczny Czasopis”, nr 1/1993, s. 43-50.

⁶ *Opisanije cerkiew i prichodow minskoj jeparchii*, t. IX, *Nowogrudskij ujezd*, Minsk, 1879, s. 66; T. Friedelówna, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974, s. 227; M. Nikołajew, *Ławryszauski monastyr jak centr bielaruśkaj kultury*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok, 2001, s. 164.

⁷ Oddział Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, F 4, A 2105, *Akty otnosiaszczeszia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyyje archieograficeskoju komisijemu*, t. II, 1506-1544, s. 146, 154-155.

ny też jest za przedstawiciela nurtu w dawnej ruskiej literaturze duchowej, afirmującego rzeczywistość ziemską i ściślej związanego z doczesnością (przeciwieństwie do nurtu monastyczno-ascetycznego). Jego pisma mogą świadczyć o znajomości dzieł greckich Ojców Kościoła, oraz o wpływie na jego twórczość Bizancjum oraz południowych Słowian (np. Teofilakta Bułgarskiego)⁸. Dzięki działalności św. Cyryla monaster turowski stał się jednym z ważnych centrów kulturowych na Polesiu czyli na obszarze dawnego księstwa turowsko-pińskiego.

W tym miejscu warto zastanowić się nas stanem kultury prawosławnej w państwie polsko-litewskim w ogóle, rolą w tej kulturze ośrodków monastycznych oraz związków prawosławia w państwie polskim z prawosławiem na innych obszarach Europy Środkowo-Wschodniej.

Mimo znaczącej roli klasztorów (choćby tych wspomnianych powyżej) w rozwoju duchowości i kultury religijnej to jednak niejednorodność praktyk liturgicznych, stan kultury i życia religijnego budziły troskę zarówno świeckich protektorów (z tej troski powstała np. słynna Akademia Ostrogska) prawosławia, jak i mieszczan. Ci ostatni szukali możliwości poprawienia sytuacji poprzez ruch bracki. Bractwa cerkiewne zakładane w Wilnie, Lwowie i innych ośrodkach, często przy klasztorach stały się z czasem ośrodkami kultury. Przy bractwach zakładano szkoły, przytulki czy drukarnie. W ten sposób również monaster spełniał funkcję kulturotwórczą realizując swoje powołanie. Monaster prawosławny praktycznie „od zawsze” przyjmowały na siebie role centrów oświatowych. W monasterach zakładano szkoły dla ludzi świeckich, ale działalność oświatowa była też realizowana poprzez kontakt z wiernymi, którzy pielgrzymowali do monasterów, osiedlali się przy nich, by kształcić się duchowo uczestnicząc w nabożeństwach i słuchając pouczeń duchowych⁹. Elementem działalności oświatowej były też monasterskie biblioteki. Na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego ogromne zbiory biblioteczne posiadały

⁸ O życiu i działalności św. Cyryla Turowskiego zob.: R. Mazurkiewicz, *Eschatologia Rusi Kijowskiej*, [w:] *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej*, red. R. Luźny, Lublin, 1988, s. 51-93; W. Hryniewicz, *Staroruska Teologia Paschalna*, Warszawa, 1993; A. Mielnikau, *Kirył, episkop turauski*, Minsk, 2000; W. Lauszun, *Malitasłounaja tworczaść Kiryła Turauskaha: da problemy suadnosin kategorii žanru i tworczaaha mietadu*, [w:] A. Mielnikau, *Z nieapublikawanaj spadczyny*, Minsk, 2005, s. 508-521; E. B. Rogaczewska, *Nowyje spiski molitw Kirilla Turowskogo*, [w:] Tamże, s. 521-528; G. A. Ławreckij, *Kirill Turowskij i chramowaja simwolica*, [w:] Tamże, s. 528-533.

⁹ Biskup Jakub (Kostiuczuk), *Istota i rola monastycyzmu*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”*, Białystok, 2005, s. 24-25.

wspomniany już monaster ławryszewski, monaster w Supraślu, monaster Świętej Trójcy w Słucku oraz monaster Świętej Trójcy, a następnie Świętego Ducha w Wilnie.

Potrzebę określonych reform widzieli również niektórzy biskupi, co znalazło swój wyraz na soborach lokalnych Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, jakie odbywały się w miarę regularnie w Brześciu czy Wilnie. Na jednym z soborów zlecono biskupowi lwowskiemu Gedeonowi (Bałabanowi) dokonanie w porozumieniu z patriarchą aleksandryjskim Melecjuszem Pigasem i w oparciu o teksty greckie i rękopisy św. Góry Athos korekty euchologionu. Efektem pracy było wydanie nowych prawosławnych ksiąg liturgicznych – służebnika i trebnika (Stratyń 1604, 1606)¹⁰.

Niejednorodność praktyk liturgicznych, o której wspomniałem, była niewątpliwie świadectwem bogactwa różnorodnych tradycji, z jakich wyrastała kultura prawosławna w państwie polsko-litewskim, jak też jedną z oznak nieuporządkowania życia religijnego w ogólności. Próbę ujednoczenia praktyk i tradycji liturgicznych podjął już w XV wieku Metropolita kijowski Grzegorz Camblak (1415-1419). W tym celu wykorzystując doświadczenia ze środowisk monastycznych bułgarskich i mołdawskich nasycił praktykę liturgiczną prawosławia w państwie polsko-litewskim elementami z tradycji liturgicznej Słowian południowych. Środowiska monastyczne były głównymi „nośnikami” reformy liturgicznej Grzegorza Camblaka. Jest to oczywiste, bowiem nabożeństwo prawosławne jest również efektem twórczości mnichów. Tak zwany typik czy ustaw nabożeństwa kształtował się w monasterach i po pewnej syntezie zaczął być stosowany również w świątyniach parafialnych. Nieprzypadkowo zatem większość rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego pochodzi z monasterów w Supraślu, Wilnie, Słucku, Żyrowicach i innych.

Wpływy południowo-słowiańskie i greckie na życie duchowe prawosławia na Rusi Kijowskiej i w Wielkim Księstwie Litewskim są szczególnie widoczne właśnie od czasów działalności Metropolity Grzegorza Camblaka. Już miejsce urodzenia przyszłego Metropolity, bułgarskie Tyrnowo, determinowało jego późniejsze losy i działalność. Jako dziecko widział spotkanie dwóch wybitnych hierarchów słowiańskiego prawosławia – kijowskiego Metropolity Cypriana Camblaka (którego był bratankiem) i patriarchy tyrnowskiego Eutymiusza, by po latach podkreślać fakt, że ich

¹⁰ A. Naumow, *Wiara i Historia, Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków, 1996, s. 21.

wszystkich wychowała ta sama Cerkiew¹¹. Tyrnowo w XIV wieku stało się jednym z dwóch głównych centrów powstawania słowiańskich rękopisów liturgicznych, hagiograficznych i homiletycznych. Drugim ihumenem bułgarskiego monasteru w miejscowości Kilifarewo, założonego w połowie XIV wieku był wspomniany Eutymiusz, który w latach 1375-1393 był patriarchą tyrnowskim. Eutymiusz był jednym z przywódców bułgarskiego monastycyzmu uważającym za jedno ze swych głównych zadań przekład greckich utworów religijnych na język słowiański. Na Rusi w latach 1350-1450 liczba dzieł bizantyjskich dostępnych w przekładach podwoiła się. Proces ten zachodził w ogromnym stopniu dzięki bułgarskim przekładom przywiezionym na Ruś. Ogromnym zwolennikiem bułgarskich przekładów i ich wykorzystania na ziemiach Rusi Kijowskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego był już Cyprian Camblak, a Grzegorz kontynuował i rozwijał jego dzieło. W czasie sprawowania urzędu patriarchy przez Eutymiusza Tyrnowo stało się swoistym „węzłem” pomiędzy Bizancjum a krajami słowiańskimi.

Drugim centrum przekładów z języka greckiego na język słowiański była św. Góra Athos. Już od początku X wieku miejsce to było nie tylko ośrodkiem modlitwy i kontemplacji, ale także źródłem wymiany kulturowej pomiędzy mnichami greckimi, słowiańskimi, gruzińskimi czy syryjskimi. Dzieje Athosu w XIV wieku naznaczone były odrodzeniem hezychazmu, a także zwiększeniem liczby mnichów pochodzących z krajów słowiańskich, co było związane głównie z dominującą do końca XIV wieku pozycją Serbów na Bałkanach. Ścisły związek pomiędzy Athosem a Serbią został ustanowiony jeszcze w czasach św. Sawy Serbskiego (1175-1235), założyciela autokefalicznej Cerkwi prawosławnej w Serbii, który swą duchową drogę zaczynał właśnie na św. Górze Athos. Athoskimi mnichami byli też praktycznie wszyscy przywódcy bułgarskiego odrodzenia literackiego, w tej liczbie wspomniani już Eutymiusz i Cyprian Camblak. Ich działalność w państwach słowiańskich była ściśle związana z działalnością athoskich hezychastów, w tej liczbie również późniejszych patriarchów konstantynopolitańskich Kallistosa I (1350-1354, 1355-1363) i Filoteusza (1354-1355, 1364-1376). Ponadto niezależnie czy chodzi o Serbów, czy Bułgarów, obecność słowiańskich mnichów na św. Górze Athos miała decydujące znaczenie dla Bałkanów. Cała bowiem historia literatur południowosłowiańskich jest faktycznie historią większego lub mniejszego

¹¹ Tamże, s. 63.

wplywu ideałów Athosu na duchową kulturę prawosławnych mieszkańców Półwyspu Bałkańskiego.

Związki Athosu z Rusią (przede wszystkim Rusią Kijowską) również były stosunkowo mocne. Kontakty te dotyczyły także samego Konstantynopola – w mieście istniała dzielnica „ruska”, w której mieszkali także Bułgarzy i Serbowie¹².

Szczególnym przykładem związków dawnej Rzeczypospolitej ze św. Górą Athos, są XVI-wieczne dzieje monasteru Zwiastowania Bogurodzicy w Supraślu, ze szczególnym uwzględnieniem postaci św. Antoniego Supraskiego. Urodził się on w drugiej połowie XV wieku na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jako młody człowiek, na początku XVI wieku (przed 1506 r.) wstąpił do monasteru supraskiego, a wkrótce przyjmawszy śluby zakonne wielkiej schimy (trzeci najwyższy stopień ślubów zakonnych w Kościele prawosławnym) udał się na św. Górę Athos. Tam zamieszkał w wieży św. Sawy Serbskiego położonej prawdopodobnie w pobliżu świątyni Protatu w stolicy półwyspu Karies. Według żywotu świętego wkrótce udał się do Tessalonik i tam został skazany na śmierć za odmowę przyjęcia islamu.

Warto w tym miejscu zastanowić się, czym była św. Góra Athos dla prawosławnych mieszkańców I Rzeczypospolitej. Specyfika Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej z tak charakterystycznym dla niej podtrzymywaniem i promowaniem więzi z chrześcijańską duchowością Bałkanów sprawiła, że w świadomości wiernych w Rzeczypospolitej przykład św. Góry Athos był silnie obecny. Dla prawosławnych w Rzeczypospolitej św. Góra Athos była centrum duchowości i ostoją ortodoksji. Podkreślano łączność duchową z prawosławiem greckim, cieszone się z jawnej obecności Bogurodzicy i błogosławieństwa Athoskiego, które, jak podkreślano, sływa zwłaszcza na monaster kijowski i jego pieczary. Athos funkcjonował w kulturze prawosławnej również w kontekście obecności „atonitów” na ziemiach polsko-ruskich (wspomniani Cyprian i Grzegorz Camblakowie oraz mnich Iwan Wiszeński) oraz ich aktywnej działalności

¹² Szerzej na ten temat zob. J. Meyendorff, *Wizantija i Moskowskaja Rus'*, Paris, 1990, s. 157-161.

na polu literackim, liturgicznym i politycznym¹³. Kontakty athoskiego prawosławia z Polską były ożywione i wieloaspektowe¹⁴.

Przykładem na kontakty prawosławia w państwie polsko-litewskim z Athosem, Grecją i Balkanami są zachowane rękopisy tekstów liturgicznych, żywotów świętych, kazań i traktatów pochodzące z różnych monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Świadczy o tym tematyka wspomnianych tekstów. Godnym uwagi jest fakt, że 109 rękopisów zachowanych do dzisiaj w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie pochodzi z monasteru Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy w Supraślu. Są wśród nich księgi *Starego Testamentu* (np. *Pięćoksiąg Mojżeszowy*), *Ewangelia* pouczająca z XVI wieku, kazania św. Efrema Syryjczyka z XVI wieku czy księgi liturgiczne takie jak *Półustaw* i *Trebnik*. Jednak szczególnie cennym dokumentem jest pochodzący z pierwszej połowy XVI wieku zbiór (zbiór) żywotów świętych¹⁵. Zbiór ten zawiera żywot św. Cypriana, słowo pochwalne Etymiuszowi Tyrnowskiemu autorstwa Grzegorza Camblaka, słowo o przystępowaniu do komunii autorstwa Grzegorza ihumena monasteru Pantokrator na św. Górze Athos, oraz żywot i męki św. Sawy Serbskiego spisane przez Teodozego mnicha klasztoru Chilandar. Wiek XVII to okres przejścia monasteru na unię i próby zachowania własnej tożsamości liturgicznej i obrzędowej. Znamy z tego okresu kilka rękopisów i ich autorów: *Irmologion* z lat 1624-1636, *Irmologion* z lat 1638-1639 autorstwa Fiodora Siemionowicza, *Irmologion* z roku 1662 mnicha Teofila, *Minieja* z 1667 roku hieromnicha Leoncjusza oraz *Minieja* z 1678 roku Atanazego Świderskiego. Wszystkie wymienione rękopisy przechowywane są w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk¹⁶. Próbą na-

¹³ *Palinodia ili Kniha Oborony Kafoliczeskoj Swiatoj Apostolskoj Wschodniej Cerkwi i Swiatych Patriarchow, i o Grekach, i o Rossoch christianiech...* [w:] *Russkaja Istorieczeskaja Bibliotieka*, t. 4, *Pamiętniki Polemiczeskoj Literatury*, Sanki Pietierburg, 1878, s. 774; J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków, 2003, s. 175-176.

¹⁴ Więcej na ten temat zob. M. Prisiełkow, *Afon w naczelnoy istorii Kijewo-Pieczerskago monastyria*, [w:] „Izwestija Otdielenija Języka i Słowiestnosti Rossijskoj Akademii Nauk”, XVII, 1912, s. 186-190; A. Sołowiew, *Istorija ruskogo monaszestwa na Afonie*, [w:] *Zapiski Russkogo Naucznoego Institutu w Belgradzie*, VII, 1932, s. 137-156; W. Moszin, *Russkije na Afonie i rusko-wizantijskije odnoszenija w XI-XII ww.* „Byzantinoslawica” IX, 1947, s. 55-85, XI (1) 1950, s. 32-60; J. Meyendorff, *Trzej wileńscy męczennicy. Bizancjum i Litwa w XIV wieku*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” z. 3, 1990, s. 3-19; A. Naumow, *Święta Góra Athos*, „Peregrinus Cracoviensis”, 8/2000, s. 39-53.

¹⁵ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (dalej BLAN), F 19-104.

¹⁶ Por. A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Białystok, 2005, s. 110.

wiązania do dawnej świetności monasteru supraskiego była też działalność oficyny wydawniczej w latach 1693-1803¹⁷.

Zachowały się również rękopisy pochodzące z innych monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego: minieja z 1537 roku z monasteru słuckiego¹⁸, zbiór z końca XVI – początku XVII wieku przepisany przez Hilariona mnicha monasteru zabłudowskiego¹⁹, Irmologion z monasteru markowego koło Witebska²⁰, minieja czetna z 1669 roku z monasteru kuteńskiego²¹, czy wreszcie pouczenia Cyryla Jerozolimskiego pisane XV-wiecznym półustawem, na marginesie których można przeczytać, że zostały one pożyczone w roku 1537 z monasteru dubieńskiego św. Spasa do monasteru Świętej Trójcy w Wilnie. W okresie późniejszym księga ta trafiła do monasteru w Żyrowicach²².

Duża liczba rękopisów pochodzących z monasteru supraskiego nie dziwi, gdyż monaster ten założony w 1498 roku staraniem ówczesnego biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana oraz marszałka Aleksandra Chodkiewicza w krótkim czasie stał się ważnym centrum życia religijno-kulturalnego, którego wpływ sięgał daleko poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wieść o nowo założonym monasterze rozeszła się po innych krajach i już w 1505 roku patriarcha Konstantynopola Joachim udzielił błogosławieństwa patronom monasteru. Z biegiem czasu monaster supraski stał się miejscem spotkania kultur różnych krajów słowiańskich, o czym świadczą freski pędzla mistrzów serbskich wewnątrz głównej cerkwi monasteru. Bogata była również biblioteka monasteru supraskiego, już w połowie XVI wieku było tam ponad 200 ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych. Monaster w Supraślu był też jednym z głównych ośrodków kultury muzycznej wschodnich Słowian, supraskie melodie pieśni liturgicznych były znane w całej Europie. Najbardziej znanym zbiorem pieśni jest Irmolój powstały w latach 1596-1601 będący najdawniejszym zachowanym zabytkiem ruskiego zapisu nutowego. Do dzisiaj dotarło do nas tylko jedno nazwisko z grupy twórców tego dzieła Bohdana Onisymowicza, który prawdopodobnie przeniósł około 1630 roku rękopis do Ławry Pieczewskiej w Kijo-

¹⁷ Na temat działalności unickiej drukarni supraskiej zob.: M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna supraska 1693-1803*, Warszawa 1993.

¹⁸ BLAN, F 19-124.

¹⁹ BLAN, F 19-106.

²⁰ BLAN, F 19-118.

²¹ BLAN, F 19-82.

²² BLAN, F. 19-70.

wie²³. Jak pisał profesor Aleksander Naumow rękopisy powstałe w Supraślu plasują ten monaster w ścisłej czołówce skrytoriów prawosławnych na świecie. Monaster supraski stale powiększał produkcję rękopiśmienną; wiadomo, że do nas doszedł zaledwie fragment tej produkcji, ale nawet to pozwala na wytworzenie wyobrażenia o poziomie kultury i sztuki w tym ośrodku monastycznym²⁴.

Szczególnym rodzajem rękopisów pochodzących z monasterów Wielkiego Księstwa Litewskiego były tzw. pomianniki zwane też sinodikami, dyptychami lub książeczkami zadusznymi. Pomianniki były księgami zakładanymi głównie przy monasterach (rzadziej przy parafiach). Wpisywano do nich imiona żywych i zmarłych, które wspominano później podczas św. Liturgii lub innych okazjonalnych nabożeństw (molebny, panichidy)²⁵. Zachowane do dzisiaj pomianniki to pomiannik supraski²⁶, pomiannik żyrowicki²⁷ oraz pomiannik słucki²⁸ z monasteru Świętej Trójcy w Słucku.

Pomiannik supraski, który jest przedmiotem tych rozważań pochodzi z roku 1631, zawiera 150 kart i jest kopią XVI-wiecznego oryginalnego pomiannika. Autorem kopii był mnich supraski Stefan Kochaniewicz. Oryginalny pomiannik supraski zaczął być spisywany przez ihumena Pafnucego Siehienia na początku XVI wieku.

Pomiannik supraski zawiera informację o początkach monasteru supraskiego. Jako rok założenia wymieniany jest rok 1500. Pierwszym ihumenem monasteru był natomiast wspomniany Pafnucy Siehień mieszczanin „rodem z Bielska”. Pierwszą cerkwią natomiast niewielka cerkiew św. Jana Teologa „poświęcona przez Józefa metropolitę. W monasterze znajdowała się też pieca (jadalnia) «na prichoźdzenie bratii»”²⁹.

²³ Na temat dziejów monasteru w Supraślu w XVI w. i jego roli jako ośrodka kulturowego zob. A. I. Rogow, *Supraśl jako jeden z ośrodków więzów kulturalnych Białorusi z innymi krajami słowiańskimi*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” z. 3, 1981, s. 62-71; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Lelimen, 1984; tenże, *Monastyr u Suprasli jak centr prawasławaj i bielaruskaj kultury*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne, z. 26, Białystok, 2006, s. 5-28; A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej...*, dz. cyt., s. 105-116.

²⁴ Tamże, s. 107.

²⁵ Por. A. Gil, *Pomiannik chełmski*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, Rok (3) 2005, Lublin, s. 102, przyp. 1.

²⁶ BLAN, F 19-89.

²⁷ BLAN, F 19-91.

²⁸ BLAN, F. 21-799.

²⁹ BLAN, F. 19-89, k. 8. Warto w tym miejscu zauważyć, że Metropolita Józef, który poświęcał cerkiew św. Jana Teologa to ówczesny Metropolita kijowski Józef Bułharynowicz (1498-1501). Fakt poświęcenia cerkwi przez Józefa Bułharynowicza daje niektórym współczesnym badaczom podstawę do kwestionowania roli biskupa Józefa Soltana przy zakładaniu monasteru. Zob.: N. Morozowa, S. Tiemczin, *Drevniejsze rukopisi supraskogo Blago-*

Na kartach pomiannika wymienieni zostali metropolici kijowscy od początku istnienia metropolii. Spis zawarty w omawianym rękopisie wymienia metropolitów prawosławnych do końca XVI wieku, a od końca XVI wieku kijowskich metropolitów unickich. Następnie wymienieni są archimandryci (ihumeni) i mnisi suprascy poczynając od ihumena Pafnucy Siehienia³⁰.

Pomiannik supraski był uzupełniany o kolejne wpisy, aż do połowy XIX wieku. Znalazły się w nim spisy biskupów smoleńskich, włodzimiersko-brzeskich i łuckich oraz imiona znakomitych rodów ruskich – fundatorów monasteru Chodkiewiczów oraz Sanguszków, Wiśniowieckich, Koreckich, Massalskich, Połubińskich, Zahorowskich, Bohowitynowiczów czy Sapiehów. Oprócz imion magnatów znajdujemy tu także nazwiska szlachty, mieszczan, a nawet chłopów. Ze szlachty wymieniona jest rodzina Semenowa Iwanowicza z Bociek czy rodzina podstarościego zabłudowskiego Iwana Sezkiewicza. Licznie reprezentowane są rody mieszczan bielskich. Znajdujemy Seheniewiczów, krewnych pierwszego ihumena supraskiego, Jewsejewiczów, Monocewiczów, Hackowiczów, Proniewiczów, Miniczów, Choroszkiewiczów i inne nazwiska. Spotykane są także rody z Suraza, np.: Narkowicze czy młynarz Wasilko, z Bociek, Łosic, Piszczaca, Zabłudowa i Kodnia. Zapisane zostały także nazwiska rodzin ze wsi Soce koło Bielska (Stecewicze), Kamienia (Martynowicze), Kornina (Studnikowicze), Ryboł (Hutorowicze), Kojłów (ród Wasyla) czy też Stadnik koło Siemiatycz³¹.

Pomiannik żyrowicki to księga pochodząca z XVIII wieku. Jednak ze względu na zawarte w nim informacje pochodzące z wieku XVI można przypuszczać, że jest on kopią wcześniejszego dokumentu. Pomiannik, o którym mowa został zakończony w oficjalnie w 1763, jednak zawiera również dopiski z wieku XIX. Cały pomiannik liczy 44 karty. Na karcie pierwszej wymienieni są patriarchowie, metropolici i arcybiskupi. Spis rozpoczyna Ignacy, Iże-patriarcha Konstantynopola, a kończy Metropolita unicki Józef Bułgak. Listę arcybiskupów rozpoczyna arcybiskup Mielec-tij (Melecjusz). Obok jego imienia widnieje późniejszy dopisek „Smotrycki”. Oprócz tego wymienione są imiona innych arcybiskupów bez podania

wieszczenskogo monastyrja (1500-1532 gg), [w:] *Z dziejów monasteru Supraskiego*, dz. cyt., s. 135-136, przyp. 2. Z faktu wyświęcenia cerkwi przez Józefa Bułharynowicza nie wynika fakt braku zaangażowania w fundację monasteru biskupa Józefa Sołtana, jak twierdzili autorzy tego tekstu.

³⁰ Tamże, k. 17.

³¹ Tamże, k. 19 i nast. Por. J. Hawryluk, *Z dziejów Cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X-XVII wieku*, Bielsk Podlaski, 1993, s. 120-121.

nazwy diecezji jaką zarządzali: Jakim, Jeremiej, Leon, Grigorij, Afanasij, Fieofan, Miefodij, Afanasij, Pawieł³². Na karcie drugiej wymienieni zostali konsultorowie i archimandrycy żyrowiccy. Listę otwiera Simeon. Lista obejmuje 39 imion. Jako ósmy wymieniony został Iosafat³³. Niewątpliwie chodzi tu o Jozafata Kuncewicza, który był unickim archimandrytą żyrowickim w latach 1613-1614. Ósma pozycja Kuncewicza na liście archimandrytów jest potwierdzeniem, że monaster żyrowicki został założony w XVI wieku jako prawosławny, bowiem jako unicki funkcjonował właśnie od 1613 roku. Od karty trzeciej widnieje spis hieromnichów żyrowickich. Wszystkich wymienionych imion jest 378. Od karty 7 spis imion sporządzony jest w języku polskim. Spis zakończony został w roku 1773³⁴. W dalszej części pomiannika wymienione są nazwiska rodów zasłużonych dla monasteru w Żyrowicach. W spisie odnajdujemy nazwiska: Tyszkiewiczów, Chodkiewiczów, Tryznów, Wołłowiczów, Hlazinów, Denisiewiczów, Zawiszów, Maskiewiczów, Mielešzków, Sapiehów, kniaziów Połubińskich, kniaziów Sokolińskich³⁵. Warto zauważyć, że przedstawiciele tych rodów zapisali się na trwałe również w dziejach całego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Monaster słucki Świętej Trójcy po raz pierwszy w źródłach historycznych jest wspomniany pod rokiem 1445. Został on założony nieopodal miasta, na prawym brzegu rzeki Słucz. Jego założycielami byli przedstawiciele Olelkowiczów, książąt słuckich. Sprawowali oni opiekę i czynili uposażenia na rzecz monasteru w końcu XV i pierwszej połowie XVI wieku. Wśród nich warto wymienić księcia Symeona Olelkowicza, jego syna Jerzego Semenowicza Olelkowicza, oraz synów tego ostatniego: Jerzego, Iwana-Symeona i Aleksandra. Monaster szybko stał się jednym z duchowych centrów regionu. W końcu XV wieku w monasterze funkcjonowało skryptorium, a jak chcą niektórzy badacze, nawet szkoła przepisywania ksiąg. Kopiści z monasteru słuckiego mieli ściśle powiązania z dworem Olelkowiczów. Z biblioteki monasteru Świętej Trójcy w Słucku korzystali autorzy Kroniki Bychowca i Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Opis monasteru Świętej Trójcy w 1494 roku podawał informację o 45 księgach rękopiśmiennych. Wówczas to pracował w monasterze diak Włodzimierz Jackiewicz, który przepisywał i iluminował kodeksy. To jemu właśnie przy-

³² BLAN, F 19-91, k.1.

³³ Tamże, k. 2.

³⁴ Tamże, k. 3-12.

³⁵ BLAN, F. 19-91.

pisuje się autorstwo pomiannika słuckiego, datowanego na rok 1517³⁶. Pomiannik pisany jest półustawem XVI wieku i liczy 34 karty³⁷. Charakter pisma w pewnym momencie ulega zmianie, można przypuszczać, że są to późniejsze, XVII-wieczne dopiski. Na wiek XVII wskazuje także ich treść.

Bardzo ważne miejsce w dziele rozwoju kultury prawosławnej w WKL miały drukarnie mające swoje siedziby w prawosławnych monasterach. Drukarnie zakładano w monasterach w trosce o wzrost świadomości wyznaniowej prawosławnych. Drukarnie miały też pomóc w upowszechnianiu prawosławnych tekstów liturgicznych oraz poprawienie znajomości języka cerkiewnosłowiańskiego wśród ludności prawosławnej. Szczególnie ta ostatnia sprawa wystawiała prawosławnych na drwiny i szyderstwa ze strony ludności innych wyznań. Dyskusje nad językiem cerkiewnosłowiańskim jako językiem liturgicznym i do pewnego stopnia językiem literackim całej metropolii kijowskiej trwały praktycznie przez cały wiek XVI i XVII. Obrona języka była obroną istoty Cerkwi prawosławnej i jego kultury. Nieprzypadkowo zatem wśród dzieł drukowanych w drukarniach monasterskich przeważały księgi liturgiczne oraz elementarze (bulwary) słowniki i gramatyki.

Autorem pierwszej na ziemiach Wielkiego Księstwa gramatyki był Ławrenty (Wawrzyniec) Zizania. Gramatyka wydrukowana została w drukarni wileńskiego bractwa Świętego Ducha ściśle związanego z wileńskim monasterem pod tym samym wezwaniem.

Pionierskość gramatyki Zizaniego zapowiada już ilustracja w stylu renesansowym zamieszczona na odwrotnej stronie karty tytułowej. Przedstawia ona kobietę w tunice, z rozpuszczonymi włosami, trzymającą klucz w rękę – symbol gramatyki. Nad nią czterowiersz uświadamiający czytelnikowi, że na próżno stara się nauczyć pisać, jeśli nie chce poznać gramatyki. W wierszu *Tipograf mladiencem* czytamy, że gramatyka jest nauczycielką dobrego języka słowiańskiego. W posłowniu do uczących się autor pisze, że gramatyka czyni rozum ludzki światłym. Poznanie jej pozwala czytać książki w języku słowiańskim i gwarantuje pełne zrozumienie ich treści. Posługując się cytatem z *Disticha moralia* Dionizego Katona: „czytać i nie

³⁶ *Akty odnosziaszcziesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye archieograficzskoju komisijeju*, t. 1, Sankt Pietierburg 1846, s. 111, 113; P. Batuszkow, *Bielorussia i Litwa. Istoriczeskije sudby Siewiero-Zapadnogo kraja, primieczanija*, Sankt-Pietierburg, 1890, s. 72; I. Citkouski, *Słucki Swiata Troicki Monastyr*, „Prawasłauje”, 8/1999, Minsk, s. 26; A. Skiepan, *Olelkowicze w XVI wieku w życiu społeczno-kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. J. Urbanowicz przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok, 2003, s. 557.

³⁷ BLAN, F. 21-799.

rozumieć jest wżgardą i śmiechem”, nawołuje do wzięcia się mocno za naukę i prześcigania się w zdobywaniu wiedzy. Apeluje do czytelników, aby odłożyli na bok zawiść i nienawiść, a oddając chwałę Bogu, sami wyżej się podźwigną. Teksty wstępne, wskazówki, rozdziały o gramatyce i ortografii, objaśnienia i interpretację modlitw napisano mową prostą. Zizani wymienia w nich zalety języka słowiańskiego. Być może w ten sposób autor chciał odpowiedzieć na krytykę Piotra Skargi dotycząca starobiałoruskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego³⁸.

Z działalnością drukarni monasterskich związana jest postać Spirydona Sobola, typografa pochodzącego z Mohylewa w Wielkim Księstwie Litewskim, który rozpoczął swą działalność typograficzną w 1628 roku w Kijowie.

W 1631 roku Spirydon Sobol wyjechał z Kijowa do Kuteina pod Orszą i tam w monasterze Objawienia Pańskiego kierował drukarnią. W Kuteinie, według ustaleń Zoi Jaroszewicz-Pieresławcew Sobol wydał w latach 1631-1632 cztery druki. Były to *Braszo duchownoje*, *Bukwar*, *Mollitwy powsiedniwnyje i Czasosłow*³⁹. Po roku 1633 Spirydon Sobol rozpoczął prace drukarską w monasterze Świętego Ducha w Bujniczach, skąd bez wątpienia pochodzi jeden druk: *Psalterz*. Ponadto w Kutejnie lub Bujniczach w latach 1632-1635 Sobol wydrukował *Limonar*, *Apostoł i Oktoich*.

Drukarnia monasteru kuteńskiego po wyjeździe Spirydona Sobola funkcjonowała w latach 1636-1654. W tym czasie wydrukowano w niej 14 pozycji. Wśród nich były między innymi: *Didaskalia* Sylwestra Kossowa (1637, 1653), *Psalterz* (1642), *Oktoich* Jana Damasceńskiego (1646), *Trifologion* (1647), *Bukwar* (1653), *Leksikon sławienorosskij* Pamby Berindy (1653)⁴⁰.

Warto zwrócić uwagę na grafikę wydań kuteńskich bowiem jest ona szczególna. Na wschodnich obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego nie było tradycji druku i grawiury. Po okresie działalności Spirydona Sobola monaster kuteński stał się prekursorem tej tradycji. Poczynając od wydanego w 1636 *Wykładu na Otcze nasz* św. Jana Złotoustego, skromnego w swej szacie graficznej, w ciągu kilku lat w monasterze kuteńskim następuje stopniowy rozwój sztuki drukarskiej. Wydany w 1647 roku

³⁸ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn, 2003, s. 180. Tekst *Grammatiki* Wawrzyńca Zizaniego został opublikowany [w:] A. Jaskiewicz, *Starobielaruskija gramatyki*, Minsk, 1996, s. 175-259.

³⁹ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, dz. cyt., s. 89, 92.

⁴⁰ Tamże, s. 97.

Trifoligion uważany jest za jeden z pomników sztuki wydawniczej XVII wieku w Wielkim Księstwie Litewskim. Zaopatrzony był on w 19 ilustracji odbitych z 17 klocków oraz 32 zastawki o ornamentach roślinnych z 7 klocków, 364 inicjały z 73 klocków i 20 finalików z 5 klocków. Ilustracje tego wydania w ocenie współczesnych badaczy białoruskich reprezentują bardzo wysoki poziom artystyczny. Drzeworytowe, anonimowe ilustracje zdobiące też inne druki kuteinskie odznaczają się indywidualizmem, oryginalną kompozycją i są związane z białoruską sztuką użytkową. Zastawki i inicjały z wzorami roślinnymi, ptakami i zwierzętami wykonano w duchu skorynowskim⁴¹.

Repertuar drukarni monasteru kuteńskiego miał nie tylko charakter religijny, ale również nauczający, patriotyczny i moralizatorsko-filozoficzny. Drukarze zamieszczali przedmowy i komentarze pisane w języku starobiałoruskim, kontynuując w ten sposób tradycje Franciszka Skoryny. Poza tym dwa tytuły zostały wydane w całości po białorusku. Były to żywoty Świętych Warlaama i Josafa – przypisywane Janowi Damasceńskiemu, przetłumaczone przez Joasafa Połowko, przy pomocy archimandryty mohylewskiego Warlaama Połowko, brata stryjeczego tłumacza. Tłumaczenia dokonano z greckiego „na prosty nasz russkij jazyk”. Dwukrotnie ukazywała się też (1651, 1653), bez rozdziału *Pokajannyje molitwy ili płaczy*, bardzo popularna wśród mieszczan białoruskich Dioptra, opracowana przez mnicha Witalija z Dubna, który przybył na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego by poświęcić się tłumaczeniom z greki i łaciny⁴².

W 1655 roku patriarcha moskiewski Nikon w porozumieniu z carem Aleksym Michałowiczem podjął decyzję o przeniesieniu oficyny do monasteru iwierskiego pod Nowogrodem. Drukarnie wywieziono z Luteina na początku 1656 roku. W tymże roku wyposażenie typografii przeniesiono do klasztoru *Woskresieńskiego* pod Moskwą, a w 1676 roku do drukarni Pieczatnyj Dwor w Moskwie⁴³.

Istotnym elementem kultury prawosławnej jest kult świętych. Każdy święty pełni w duchowości określoną funkcję, a stosunek hierarchii i wiernych do kultu świętych jest swoistym odzwierciedleniem tej duchowości. Prawosławni w I Rzeczypospolitej mieli jasny obraz, a jedną z ich pod-

⁴¹ Tamże, s. 96; W. Szmatou, *Mastactwa bielaruskich staradrukau XVI-XVIII st.*, Minsk, 2000, s. 85; P. Chomik, *Typografie monasterskie w Rzeczypospolitej w XVII-XVIII wieku*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok, 2004, s. 83-84.

⁴² Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie...*, dz. cyt., s. 95.

⁴³ G. Golenczenko, *Bielorusy w russkom knigopieczataniu*, „Kniga. Issledowanija i materialy”, Moskwa, 1966, sb. 13, s. 100-103.

stawowych trosk było ugruntowanie w pamięci zbiorowej zgromadzenia świętych, aby świadomość odrębności etnicznej i religijnej znajdowała odbicie w sferze kultowej, a co za tym idzie kulturowej.

Wśród świętych Cerkwi prawosławnej I Rzeczypospolitej warto wyróżnić postaci pochodzące ze środowisk monastycznych. Oprócz wymienionych już wcześniej (Eufrozyna Połocka, Elizeusz Ławryszewski, Cyryl Turowski) mam tu na myśli Metropolitę kijowskiego św. Makarego i ihumena brzeskiego św. Atanazego Filipowicza. Makary pochodził z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, był archimandrytą wileńskiego monasteru Świętej Trójcy. W 1495 roku został wybrany Metropolitą kijowskim. W czasie wizytacji metropolii podczas św. Liturgii został zabity przez Tatałów. Cuda od jego relikwii miały miejsce w latach 1624 i 1625⁴⁴.

Święty Atanazy Brzeski, związany był z monasterami Świętego Ducha w Wilnie, Wprowadzenia do świątyni Najświętszej Marii Panny w Kupiatyczach oraz monasterem św. Symeona Słupnika w Brześciu. Jako ihumen tego ostatniego monasteru św. Atanazy został oskarżony o popieranie powstania Bohdana Chmielnickiego. Mimo braku przekonujących dowodów, został rozstrzelany 5 sierpnia 1648 roku⁴⁵.

Połowa wieku XVII to wzrost religijności wśród wiernych prawosławnych. Przyczyniła się do tego nie tylko zwiększona liczba fundacji monasterów prawosławnych na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁶, ale też rozwój kultu świętych i cudownych ikon. Za czasów Metropolity Sylwestra Kossowa zostały odnalezione relikwie świętego Merkurego Smoleńskiego. Na początku lat 50. XVII wieku rozwinął się kult św. Hioba Poczajowskiego, kanonizowanego w 1659 roku. Równocześnie zagrożenie ze strony innych wyznań przyczyniło się do wzrostu aktywności duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Coraz szersze kręgi społeczne obejmowała edukacja religijna przyczyniając się do upowszechniania praktyk religijnych i wzrostu świadomości wyznaniowej. Kolejni metropolici kijowscy dbali o to, by te osiągnięcia nie zostały zaprzepaszczone. Metropolita Józef Tukalski wspierał działalność Akademii Mohylańskiej. Jeszcze jako archimandryta monasteru leszczyńskiego w Pińsku postulował kanonizację Atanazego Brzeskiego. To z polecenia Metropolity Tukalskiego 20 lipca

⁴⁴ Szerzej na temat św. Makarego zob.: *Archijerejam czestnoje ukraszienije*, „Carkounaje Słowa”, nr 19(257)/2007, s. 4-5.

⁴⁵ Szerzej na temat działalności św. Atanazego Brzeskiego zob.: P. Chomik, *Święty Atanazy Brzeski i jego diariusz*, [w:] *Bizancjum, Prawosławie, Romantyzm. Tradycja Wschodnia w kulturze XIX wieku*, pod red. J. Ławskiego i K. Korotkicha, Białystok, 2004, s. 145.

⁴⁶ T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, Białystok, 2001, s. 74-102.

1667 roku otwarto grób Atanazego brzeskiego i potwierdzono cudotwórcze oddziaływanie jego relikwii⁴⁷.

Mimo strat, jakie poniosła Cerkiew prawosławna w swoim stanie posiadania klasztorów na rzecz Kościoła unickiego w wieku XVII i XVIII monasterium były ważnymi centrami, wokół których skupiała się ludność prawosławna. Warto także zauważyć, że nawet tam, gdzie monasterium były zastępowane przez monasterium unickie, tradycje wschodniosłowiańskie nie od razu ustępowały miejsca łacińskim. W Kościele unickim w nauczaniu religii przez długi czas obowiązywały tradycyjnie prawosławne metody i zasady pedagogiczne⁴⁸. Również sięgając po polemiczne i kaznodziejskie dzieła unitów (przynajmniej w pierwszym pokoleniu) nietrudno zauważyć, że opierały się one na bizantyńsko-słowiańskiej tradycji kościelnej i katechetycznej oraz historycznej. Hipacy Pocięj w swoich dziełach publicystycznych specjalnie podkreślał, że opiera się wyłącznie na bizantyńskich Ojcach Kościoła, świadomie nie zwracając się ku autorytetom zachodnim. W odpowiedzi na list Patriarchy Aleksandryjskiego Melecjusza Pocięj powołuje się przede wszystkim na Bazylego Wielkiego, Jana Złotoustego, Atanazego Aleksandryjskiego, Grzegorza Teologa, Cyryla Aleksandryjskiego Epifaniusza z Cypru i Teofilakta Bułgarskiego⁴⁹. Wszyscy wymienieni są prekursorami prawosławnej myśli patrystycznej i monastycznej.

Monasterium i kultura monastyczna odgrywały ogromną rolę w życiu Cerkwi prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim i całej Rzeczypospolitej. Funkcjonując w specyficznej tradycji kulturowej, wśród społeczności innych wyznań, aż do czasów rozbiorów Rzeczypospolitej monasterium były centrami duchowymi i kulturowymi, wokół których gromadzili się wierni w trosce o zachowanie własnej tożsamości narodowej, religijnej, a co za tym idzie i kulturowej.

⁴⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok, 2006, s. 354, 401.

⁴⁸ K. W. Charłampowicz, *Zapadno-russkije prawoslawnyje szkoły XVI i naczala XVII wieka, otnoszenije ich k inoslawnym, religioznoje obuczenie w nich i zaslugi ich w dziele zaszczyty prawoslawnoy wiery i cerkwi*, Kazań, 1898, s. 519-521.

⁴⁹ Por. M. W. Dmitriew, *Łacina jako medium wpływów zachodnich w kulturach wschodniosłowiańskich XVI i XVII wieku*, [w:] *Łacina jako język elit*, koncepcja i red. naukowa J. Axer, Warszawa, 2004, s. 360-361.